

РЕЗЮМЕ. Целью данной статьи является исследование социально-географических аспектов, определивших эволюцию паломнического туризма в Нижнеамударьинском экономическом районе. В нем обсуждаются основные религиозные и культурные памятники, привлекавшие паломников в регион, демографические и этнические факторы, влияющие на структуру паломничества, а также то, как природный ландшафт региона помогал и ограничивал развитие этого вида туризма. Кроме того, в статье рассматривается социально-экономическое влияние паломнического туризма на местные сообщества, а также проблемы и возможности дальнейшего развития этой отрасли.

SUMMARY. This article aims to study socio-geographical aspects that shaped the evolution of pilgrimage tourism in the Lower Amudarya Economic Region. It discusses the main religious and cultural monuments that have attracted pilgrims to the region, the demographic and ethnic factors that influence the pattern of pilgrimage, and the ways in which the natural landscape of the region has helped and limited the development of this type of tourism. In addition, the article examines the socio-economic impact of pilgrimage tourism on local communities, as well as the challenges and opportunities for further development of this industry.

RELYEFGA OID GEOGRAFIK TERMINLARNING TOPONIMLARDA ISHTIROKI (Dehqonobod tumani misolida)

B.T.Eshboyev – *geografiya fanlari bo'yicha falsafa doktori, dotsent*
Qarshi davlat universiteti

Tayanch so'zlar: toponim, oronim, kamar, dara, dahna, o'r, qir, tepa, tov, soy.

Ключевые слова: топоним, ороним, камар, дара, дахна, ур, кир, край, вершина, гора.

Key words: toponym, oronym, kamar, dara, dahna, ur, edge, mill, mountain, valley.

Geografik nomlar inson yashash tarzining ajralmas qismi sifatida jamiyatning muhim bo'g'inini hosil qiladi. Kishilik jamiyati paydo bo'lgandan buyon atrofdagi geografik obyektlar va tabiat hodisalarini o'rganish asosida ularni turlicha nomlar bilan atashgan.

Kirish. Tilimizning lug'at tarkibi atoqli otlarga boy. Ularning salmoqli qismini joy nomlari tashkil qiladi. Joy nomlari ilmiy tilda toponimlar deyiladi. Joy nomlarini to'g'ri izohlash juda mushkul ish. Buning uchun o'zbek tilini puxta bilish va qo'shni tillardan ham xabardor bo'lishi kerak. Toponimik tadqiqotlar asosida yurtimiz geografiyasi, tarixi, etnografiyasi, leksikasi, madaniyatini bilishda ahamiyati katta. Joy nomlari ham o'zbek tili leksik tarkibining bir qismidir, tarixiy voqealar va kishilar taqdirining ko'zguvidir. Ularni til boyligimiz va madaniy merosimiz sifatida yozib olish va sinchiklab o'rganish lozim. Toponimik turlar ichida oronimlar muhim ahamiyatga ega.

Tadqiqotning nazariy va uslubiy asoslari sifatida toponimika fani sohasida shakllangan g'oya va tushunchalar, o'rganilayotgan muammo bilan shug'ullangan mutaxassislarning ilmiy ishlanmalari xizmat qilgan. Toponimlarni shallanishida orografik terminlarning ahamiyatini toponimist olimlar – V.V.Bartold, E.M.Murzayev, H.H.Hasanov, S.Qorayev va boshqalar tomonidan amalga oshirilgan.

Asosiy natijalar va ularning muhokamasi. Dehqonobod tumani Qashqadaryo viloyatining tog'li tumanlaridan biri bo'lib, hududning deyarli barcha qismi tog' va tog'oldi adirlari, tog' oralig'i vodiylaridan iborat. Tog'li hududlarning geomorfologik xususiyatlariga bog'liq holda turli ekzogen jarayonlar, karst, suffoziya, daryolarning yemiruvchanlik faoliyati ta'sirida relyefi nihoyatda parchalangan va shu bilan birgalikda xilma-xil oronimlarni hosil qilgan. Tuman toponimlari tarkibida oronimlar salmoqli o'rin egallaydi, shuningdek orookonimlar, orogidronimlarning hosil bo'lishida ham ularning o'rni katta. Hudud oronimlarida shuningdek, o'ziga xos orografik va oronimik terminlar joy nomlarida faol qo'llanilgan bo'lib, toponimik pozitivlik qonuniyati asosida juda ko'plab joy nomlari hosil bo'lgan.

Hudud oronimlari tarkibida relyefning muhim belgilari anglatuvchi *kamar, dara, dahna, o'r, qir, tepa, tov, soy* va boshqa bir qancha terminlar faol qo'llanilgan. Tog'liklar nutqida *kamar* so'zi tog' yonbag'irining tik jarlikli, o'yi, kovak qirmlariga nisbatan qo'llaniladi. Tumanda *kamar* termini asosida *Pachkamar, Daukamar, Qorakamar, Ot-kamar, Qo'shkamar, Kamarqishloq* kabi oronimlar hosil bo'lgan. *Dahna* (forscha-tojikcha) – tog'liklar nutqida ko'p ma'nolarga ega bo'lib, daraning tor, ensiz, siqiq joyi, daraga kirish yo'lining boshi, daraning boshlanish yo tugash nuqtasi, tor jilg'aning o'zani qisqa joyi, ariqning mayda shaxobchalarga bo'lingan joyi, band va h.k. [4:36; 6:103]. sifatida joy nomlarida ishtirok etgan bo'lib, *dahna, dahana, dagana* shaklida toponimlar hosil qiladi hamda

aksar hollarda oronim va gidronimlarda faol qo'llaniladi. *Dahana, Oqdahana, Qoradahana, Qoradagana, Quruqdahna* yuqoridagi sifatlarni o'z nomida muhrlagan.

Katta O'radaryo va Langar daryosi oralig'ida parchalangan, yuqori qismida yassi relyefga ega bo'lgan, paleogenning bo'rsimon ohaktoshlaridan tarkib topgan Langar – Qorabel qirlari joylashgan. T.Nafasovning ta'biricha biron so'z sharq joy nomlari sistemasida *langar* singari ko'p tarqalgan va tarixiy emas [5:83]. Qorabel toponimida *qora* – past, qorsiz tog' mazmunini beradi. Umuman oronimiyada *qora* so'zining – past, qorsiz, ba'zan o'simliksiz holatini anglatadi. *Bel* so'ziga "Boburnoma", "Devonu lug'atit-turk" kabi tarixiy asarlarda ham ta'rif berilgan bo'lib, dovon, tog'ning pasaygan qismi tushuniladi [3:186]. Qorabel – past dovonli, o'tish joylari pastroq bo'lgan tog' mazmunini o'zida mujassam etgan.

Qorabel tog'ining eng baland nuqtasi (1292 m) Katta Changarak cho'qqisidir. Forscha-tojikcha *sangak, sangoh - toshloq* so'zining o'zgargan shakli. Toponim dastlab *sangak-changak* shaklida bo'lgan, keyinchalik ko'plik affiksi –*ak* qo'shilib, changarak shaklini olgan. Toponim tarkibidagi so'nggi tovushlar o'zaro o'xshash bo'lganligidan toponim tarkibi o'zgarishga uchragan hamda *k* tovushi *r* tovushiga aylanish jarayoni yuz bergan. *Sangak* so'zining tosh, qoya shakli ham mavjud. Changarak – Toshloqzor, tepalik, o'nqir-cho'nqir toshloqli qoya sifatida izohlanishi mumkin. Shuningdek bu tog'da balandlik ko'lamli kichikroq shu nomdagi cho'qqi ham borki, har ikkala toponimga katta va kichik sifatlovchi so'z qo'shish asosida biridan ikkinchisi farqlanadi. Langar qirlarida Tog'orasoy nomli soylik bo'lib, relyef tuzilishi tog'oraga o'xshash botiq tuzilishda bo'lganligidan shu nomni olgan.

Hisor tog'lari janubiy-g'arbiy tarmoqlarining bir qismini shimolda Katta O'radaryo, janubda esa Kichik O'radaryo vodiysi bilan chegaralangan Bobosurxon – Qorasirt tog'lari hosil qiladi. Bu tog'larning o'rtacha baland mintaqasini 1500-2600 metr balandlikdagi tog'lar hosil qiladi. Sovuqbuloq dovonidan sharqda joylashgan bu mintaqada to'lqinsimon yassi suvayirg'ichlar, egarsimon, tik yonbag'irli qoyatoshli daralar, karst voronkalari va g'orlar xilma-xil relyef shakllarini hosil qiladi. Qorasirt toponimida *qora* – baland, yuqori, *sirt* – tog' ustidagi kichik hajmli tekislik yoki tekisliklar borligini ifodalaydi [7]. Bobosurxon tog'ining o'rtacha balandligi 900-1500 metrni tashkil etadi. Bobosurxon (ba'zan Bobosurxak) nomi ham orografik termin bilan bog'liq toponimdir. *Bobo* so'zi joy nomlarida ulkan, katta, buyuk, muqaddas mazmunida qo'llaniladi. *Surxak-surxon-surxob* hududning qizg'ish tuproqli yoki qizg'ish suvli ekanini bildiradi. Bobosurxon – qizg'ish tuproqli balandlik, tog'lik.

Chaqchar tog'ining janubi-g'arbiy qismi va Qorasirt tog'ining shimoli-sharqiy qismida meridional yo'nalishda Sariqiya tog'i qad ko'targan. *Sari* so'zi fonetik jihatdan *sariq* so'ziga o'xshasa ham ular turli ma'noga ega

omonimlardir. Qozog'iston toponimiyasida *sari* "keng, cho'zilgan" degan ma'noni ifodalaydi [2:51]. Tojikchaforscha *sari* – bosh, yuqori ma'nolarida keladi, ostona yoki qirg'oq shaklidagi mo'g'ulcha shakli, taraf, tomon, yo'nalish turini anglatuvchi *sari* so'zi ham mavjud. Quyi Qashqadaryo turkmanlarining *sariq-sari* urug'i bor, mang'it, batosh, qo'ng'iroq va boshqa urug'larning ham *sari* - *sariq* nomli urug'i bo'lgan. Toponimning ikkinchi tarkibini hosil qilgan qiya – qoya so'zining o'zgargan shakli. Sariqiya (aslida Sariqoya) bosh qoya, baland, yuksak cho'qqi, tik qoya mazmunini ifodalaydi. Sarig'o'rim toponimi Sariqiya toponimiga shaklan o'xshash va mazmun jihatdan ham sinonimdir. Yag'nob tilida g'or, so'g'd tilida g'ar – yirik dumaloq tosh [4:61] ma'nosida qo'llaniladi. Demak Sarig'o'rim oronimi ham tog' yuqorisi, balandlik ma'nosida qo'llanilgan bo'lib, joyning relyef xususiyatini o'z nomida namoyon etadi.

Dehqonobod tumani Beliboyli qishlog'ining janubida ajoyib shaklga ega bo'lgan Qopqoqli Ovuz tog'i joylashgan bo'lib orografik tuzilishi xuddi qopqoq og'zidek, oval shaklga ega bo'lganligidan shu nom bilan atalgan.

Kichik O'radaryo vodiysining janubi-g'arbida o'rtacha balandlikdagi Oqboshtog' joylashgan. Uning maksimal balandligi 2172 metrga yetadi. Toponim tarkibi oq+bosh: turkiy tillarda oq-baland, yuksak, qorli tog', bosh-oronimiyada baland tog', tog'ning baland qismi, tog' cho'qqisi. Oqbosh topasosga keyinchalik turdosh ot nomi bo'lgan *tog'* so'zi qo'shib Oqboshtog' nomini olgan. Mahalliy aholi hozir ham Oqbosh deb atashadi. Oqboshtog' - baland tog' mazmuniga ega.

Adabiyotlar

1. Bartold V.V. Sochineniya. Raboti po otdelnim problemam istorii Sredney Azii. t. II ch.2. - M.: «Nauka», 1964. -S. 659.
2. Do'simov.Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. –T.: «O'qituvchi», 1977. 174- b.
3. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk (Turkiy so'zlar devoni). III jild. –T.: 1963.
4. Nafasov T. O'zbek nomnomasi. -Qarshi: «Nasaf», 1993. 152-b.
5. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – T.: «O'qituvchi», 1988. 288-b.
6. Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi. –T.: «Muharrir», 2009. 432-b.
7. Hasanov H.H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – T.: «Fan», 1965. 17-b.

REZYUME. Ushbu maqolada geografik tadqiqotlarda ko'pincha obyekt vazifasini bajaradigan relyef shakllarini ifodalovchi orografik terminlarning toponimlar hosil bo'lishidagi ahamiyati Dehqonobod tumani toponimlari misolida yoritib berilgan. Hudud oronimlarini hosil qilgan orografik terminlar ilmiy tahlil qilingan va shu asosda toponimlarning etimologiyasi aniqlangan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на примере топонимов Дехканабадского района подчеркивается значение орографических терминов, представляющих формы рельефа, которые часто служат объектом географических исследований, в формировании топонимов. Научно проанализированы орфографические термины, образовавшие топонимы региона, и на этой основе определена этимология топонимов.

SUMMARY. In this article, the importance of orographic terms representing relief forms, which often serve as an object in geographical research, in the formation of toponyms is highlighted on the example of the toponyms of Dehqanabad district. The orographic terms that formed the toponyms of the region were scientifically analyzed and the etymology of the toponyms was determined on this basis.

SAKRAL GEOGRAFIYANING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

I.B.Safarov – o'qituvchi

Qarshi davlat universiteti

Tayanch so'zlar: sakral, muqaddas, qadimiy, urug', qabila, makon, sirli joylar.

Ключевые слова: сакральный, священный, древний, клан, племя, пространство, мистические места.

Key words: sacral, sacred, ancient, seed, tribe, space, mysterious places.

Qadim davrlardayoq vujudga kelgan geografik tasavvurlarning negizida sakral tasavvurlar turadi. Tarixiy jarayonlarga noan'anaviy qarash uchun ilmiy muomalaga "sakral" (lot. *sacer* yoki *sakri* - muqaddas, tabarruk, ibodat, sig'inish, marosim, ilohiy, sirli) tushunchasi kiritilgan [3:891]. Qadimdan mavjud bo'lgan sakrallik (muqaddaslik) tushunchasi va sakral tasavvurlar Yerda oqil insonning mavjudligi bilan chambarchas bo'g'liq. Umuman qadrlanadigan obyektlarning toifasi va majmuasi sifatidagi sakrallik inson psixikasining, xususan inson idrokining muayyan xususiyatlari tufayli shakllanadi. Bundan tashqari, sakrallik ayrim kishilarning ham, hamjamiyatning ham sotsial-psixologik ehtiyojlariga xizmat qilishi lozim.

Sakral obyektlar qadimdan bir hududda yashaydigan urug'lar, qabilalar, xalqlarning yoki juda katta hududdagi qardosh xalqlarning a'zolari uchun birlashtiruvchi rol ni bajargan. Urug'larning sakral joylari oddiy birlashtiruvchi

Bobosurxon tog'ining g'arbdagi davomi hisoblangan Kaypantog' ham xuddi yuqoridagi toponimik mazmunning o'zginas. Qadimgi eroniy tilda *kaufa*-tog', baland tog', -on, -an suffiksi mavjudlikni bildiradi. Kaypantog' - baland tog', yuksak tog' demakdir. Dehqonobod shaharchasidan g'arbdagi Odamtosh tog' massivi (balandligi 1279 metr) nomi o'xshatish asosida nomlangan. Tog'ning baland qoyali qismi uzoqdan qaraganda odam ko'rinishiga o'xshaganligi uchun unga shu nomni berishgan, *tosh* termini esa tog' yoki qoya ma'nosida qo'llanilgan. Dehqonobod tumanining janubiy qismida Ellikbosh tizmasi joylashgan. Tog' atrofda keskin ko'tarilgan bo'lib, cho'qqi va qoyalari uzoqdan qaraganda ham yaqqol ko'rinish turadi. Shu tufayli mahalliy aholi tog'ni sercho'qqi tog', cho'qqi va baland qoyalarga serob tog' ma'nosini beradigan Ellikbosh nomi bilan atashgani bejiz emas.

Xulosa. Geografik atamalar har qanday regional toponimiyaning asosini tashkil etadi. Geografik atamalarni, xususan har bir atamaning mahalliy aholi nutqidagi ma'nosi va funksiyasini, toponimiyadagi mavqeyini o'rganmasdan turib regional toponimiyani lingvistik jihatdan to'g'ri izohlash mumkin emas. Shuning uchun joy nomlarini, xususan, oronimlarni (tog'lar, yassitog'lar, tog' cho'qqilar, qirlar, vodiylar, tekisliklar nomlari) geografik jihatdan o'rganish, ilmiy tadqiq qilish dolzarb hisoblanadi. Dehqonobod tumani oronimlarining ko'pchiligi relyefning muayyan xususiyatlarini o'z nomida asrlar davomida ma'naviy boylik sifatida saqlab kelmoqda hamda ular geografik tadqiqotlarning muhim manbai sifatida qadrlanmoqda.

Adabiyotlar

1. Bartold V.V. Sochineniya. Raboti po otdelnim problemam istorii Sredney Azii. t. II ch.2. - M.: «Nauka», 1964. -S. 659.
2. Do'simov.Z., Egamov X. Joy nomlarining qisqacha izohli lug'ati. –T.: «O'qituvchi», 1977. 174- b.
3. Koshg'ariy M. Devonu lug'otit turk (Turkiy so'zlar devoni). III jild. –T.: 1963.
4. Nafasov T. O'zbek nomnomasi. -Qarshi: «Nasaf», 1993. 152-b.
5. Nafasov T. O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati. – T.: «O'qituvchi», 1988. 288-b.
6. Nafasov T. Qashqadaryo qishloqnomasi. –T.: «Muharrir», 2009. 432-b.
7. Hasanov H.H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan. – T.: «Fan», 1965. 17-b.

REZYUME. Ushbu maqolada geografik tadqiqotlarda ko'pincha obyekt vazifasini bajaradigan relyef shakllarini ifodalovchi orografik terminlarning toponimlar hosil bo'lishidagi ahamiyati Dehqonobod tumani toponimlari misolida yoritib berilgan. Hudud oronimlarini hosil qilgan orografik terminlar ilmiy tahlil qilingan va shu asosda toponimlarning etimologiyasi aniqlangan.

РЕЗЮМЕ. В данной статье на примере топонимов Дехканабадского района подчеркивается значение орографических терминов, представляющих формы рельефа, которые часто служат объектом географических исследований, в формировании топонимов. Научно проанализированы орфографические термины, образовавшие топонимы региона, и на этой основе определена этимология топонимов.

SUMMARY. In this article, the importance of orographic terms representing relief forms, which often serve as an object in geographical research, in the formation of toponyms is highlighted on the example of the toponyms of Dehqanabad district. The orographic terms that formed the toponyms of the region were scientifically analyzed and the etymology of the toponyms was determined on this basis.

SAKRAL GEOGRAFIYANING O'ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

I.B.Safarov – o'qituvchi

Qarshi davlat universiteti

Tayanch so'zlar: sakral, muqaddas, qadimiy, urug', qabila, makon, sirli joylar.

Ключевые слова: сакральный, священный, древний, клан, племя, пространство, мистические места.

Key words: sacral, sacred, ancient, seed, tribe, space, mysterious places.

obyektlar bo'lgan va ular qadim davrlardan buyon aholi manzilgohlari yaqin-atrofida joylashgan, keyinroq esa aholi manzilgohlarida markaziy o'rin tutgan tabiiy obyektlar bo'lgan. Urug'larning muqaddas joylari hududida urug'ning tabarruk yodgorliklari saqlangan.

So'nggi yillarda turli tabiiy va gumanitar fanlar tutashuvida ilmiy izlanishning ko'pdan-ko'p yangi yo'nalishlari yuzaga kelmoqda. O.Shabliy (1993) diniy jabhaning geografaviyilgini isbot qilgan holda "sakral geografiya" terminini qo'llaydi [4]. Sayyoramizdagi bunday meroslarni o'rganish va asrash yangi integral ilmiy yo'nalishni - sakral geografiyani (*sacred geography, сакральная география*) shakllantirdi. P.V.Shukanovning fikricha, sakral – falsafiy – ilmiy yondashuvlarni tahlil va sintezi asosida sakral geografiya konkret tarixiy va geografik makonda Borliqning muqaddas-an'anaviy namoyon bo'lishini o'rganadi. Sakral geografiyaning